

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
Természettudományi és Informatikai Kar
Földtudományok Doktori Iskola
Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék

**A HÓDOLTSÁGI TERÜLETEK KÖZÉPKORI ÉS KORA ÚJKORI
TELEPÜLÉSTOPOGRÁFIÁJÁNAK KUTATÁSI MÓDSZERTANA BÁCS, BODROG
ÉS SOLT VÁRMEGYÉK PÉLDÁJÁN**

Doktori (PhD) értekezés tézisei

PÁNYA ISTVÁN

Témavezető:
Dr. Nagy Gábor
Egyetemi docens

Dr. Bajmócy Péter
Egyetemi docens

Szeged
2022

1. Témaválasztás indoklása, szakirodalmi előzmények

A középkori Magyar Királyság déli területei a 15-16. századi oszmán terjeszkedés miatt nagymértékű pusztulást szenvedtek. A romlási folyamat kiterjedt a népesség mellett az épített örökségre, a települések belsősegeire és a határokra egyaránt. A 16. század közepétől rendelkezésre álló írott forrásokból érzékelhető a hódoltsági területeken, főként az Alföld déli felén egyfajta *topográfiai bizonytalanság* (ENGEL P. 1996). A középkori magyar népesség eltűnésével és a balkáni lakosság beköltözésével ez a folyamat fokozódott. A vármegyei közigazgatás egyes területeken (Pest, Solt, Heves vármegyék) távvezérelt üzemmódban folytatódott, más vármegyék azonban nem sokkal 1526 után teljesen megszűntek (Bács, Bodrog). A pusztulás a települések szintjén is hatalmas volt, a 16-17. század folyamán hatalmas mennyiségű falu és mezőváros lett az enyészeté. A 18. századtól megindult a hódoltság idején elpusztult területeken a közigazgatás újjászervezése, a lakatlan vidékek egy részének benépesítése. Az újkorban létrejött településhálózat azonban – főként a déli vármegyékben – *jelentős mértékben különbözött* a középkoritól (PÁNYA I. 2019).

A 19. századtól meginduló történeti földrajzi – topográfiai kutatások általában a középkori falvakra vonatkozó adatok összegyűjtésére és helyük pontszerű rögzítésére terjedtek ki (CSÁNKI D. 1896, SZABÓ I. 1937, ICZKOVITS E. 1939, H. BALÁZS É. 1939, JAKÓ ZS. 1940, GYÖRFFY GY. 1963). Eredményeik összefésülését, összehasonlítását nehezíti, hogy egymástól eltérő módszerekkel, mélységben, igényességgel, részletességgel készültek. Topográfiai kutatásokkal, melyek középpontjában a középkori települések belterülete és jelentősebb épületei, valamint határában létezett 11-17. századi jelenségek álltak, az elmúlt évtizedekben alapvetően a régészettudomány képviselői próbálkoztak meg (Tolna megye: K. NÉMETH A. 2015A-B, Bács-Kiskun megye/Homokhátság: ROSTA SZ. 2014, Fejér megye: STIBRÁNYI M. 2015, Nagykunság és környéke: PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2022). A legjelentősebb eredményeket kétségtelenül a Magyarország Régészeti Topográfiája (MRT) című félbemaradt sorozathoz kapcsolódó vizsgálatok hozták. A megyénként, járasonként zajló munkálatok az 1960-as évektől napjainkig egyfajta organikus fejlődésen mentek át. A bevont tudományágak és eljárások száma fokozatosan növekedett. E komplex, interdiszciplináris kutatásnak azonban *nem készült módszertani összefoglalása*.

A megjelent munkákból látható, hogy az egykori hódoltság területén (azon belül főként a Duna-Tisza közén) elmaradtak az intenzív régészeti topográfiai kutatások, a primer források (*középkori oklevelek, defterek, urbáriumok, dézsma- és dicajegyzékek, kora újkori családi levéltárak iratai stb.*) felkutatása, a települések és puszták külterületi határainak megrajzolása, a lakott helységek morfológiai elemzése, főbb jellemzőinek (templom, utcák, telkek, udvarház, monostor stb.) meghatározása. Nem

történt meg a hódoltság területére eső egykori vármegyék komplex, holisztikus szemléletű, mikroszintű rekonstrukciója, illetve terepi kutatásokon alapuló adattárak, atlaszok, térképek készítése. Ugyancsak hiány mutatkozik a módszertani irodalom terén is: a kevés számú elméleti szemléletű írás mellett elmaradtak a gyakorlati, terepi/adattári vizsgálatokon alapuló, alkalmazott megközelítésű munkák.

Disszertációmban az utóbbi hiányt kísérlem meg betölteni. Kutatásom során a középkori – kora újkori településhálózat elemzésének módszertani vetületét vizsgáltam. A szakirodalmi áttekintésből kitűnik, hogy már a 20. század elejétől megfogalmazódott az interdiszciplinaritás igénye, azonban a vizsgálatokat erősen behatárolták a rendelkezésre álló lehetőségek, módszerek és források. A 21. század elején a műszaki fejlettség (térinformatika, GPS technológia, távérzékelés, drónok alkalmazása stb.), a tömegesen elérhető digitális tartalmak (archív és jelenkori légi/műholdfelvételek, térképek, oklevelek stb.), valamint a már ismert és közölt módszerek segítségével az egykor létezett településhálózat feltérképezése és modellezése gyorsabbá, egyszerűbbé és pontosabbá vált. Kutatásom időszerűségét jelzi az, hogy Európa-szerte több országban elkészült, vagy folyamatban van a középkori településhálózat rekonstrukciója, a kulturális örökség számbavétele, az adatok online, illetve nyomtatott adattár/atlasz formában való közlése (pl.: Anglia: ROBERTS, B. K. – WRATHMELL, S. 2002, WRATHMELL, S. 2012).

2. A kutatás fontosabb kérdéseinek bemutatása

Elemzéseim a Magyar Királyság oszmán hódoltság alá került Duna-Tisza közí részére terjedtek ki. Célom alapvetően egy korszerű, távérzékelésen, térinformatikán, primer források feltárásán és terepi kutatásokon alapuló módszertan megfogalmazása, illetve annak lehetséges alkalmazása a hódoltság határon inneni, illetve határon túli (Horvátországhoz, Szerbiához, Romániához tartozó) területeinek vizsgálatában. Három vármegye (Solt, Bodrog és Bács) példáján mutatom be a különféle források és eljárások előnyeit és hátrányait (PÁNYA I. 2017C-D, 2021C). E mintaterület – mely a mai Dunavarsánytól a Duna-Tisza összefolyásánál fekvő Titelig mintegy 300 km hosszan terül el, területe pedig megközelítőleg 12.500 km² – kiváló keresztmetszetet ad a hódoltság területéről, a településhálózat és a településkontinuitás középkori – kora újkori változásáról.

Munkám során csupán *érintőlegesen* tértem ki a 11-13. század végéig tartó időszak településviszonyaira és közigazgatására. Az Árpád-kornak a rendkívül szegényes írott forrásai miatt alapvetően mélyreható régészeti kutatással, intenzív terepbejárással lehetne pontosan meghatározni a településviszonyait, melyre a kutatásom során nem volt lehetőségem (PÁNYA I. 2021D).

Vizsgálataim során az alábbi kérdésekre kerestem a választ:

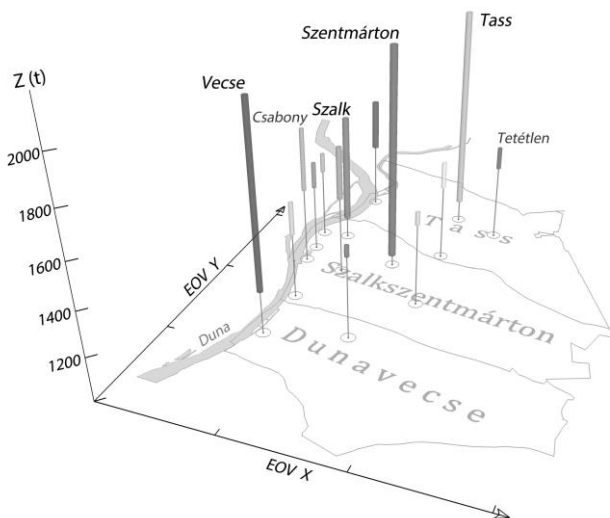
- Milyen módon választható fel az elpusztult középkori települések külterületi határa?
- Milyen módszerekkel deríthető fel az elpusztult középkori települések belterülete, és hogyan határozhatók meg azok főbb vonásai (utcák, telkek, jelentős épületek)?
- Megfigyelhető-e szabályosság a mintaterületeken a morfológiai típusok földrajzi elterjedésében?
- Milyen módszerrel lehet kimutatni a települések folytonosságát, azaz a jelenlegi belterület és a középkori-kora újkori belterület átfedését és közvetlen kapcsolatát?
- A hódoltság egyéb területein (Dunántúl, Tiszántúl, Temesköz, Szerémség, Szlavónia stb.) mely elemeit lehetne felhasználni a településhálózat kutatásában a felvázolt módszertannak?
- Milyen célra lehet használni a kutatás során begyűjtött adatokat, van-e társadalmi/gazdasági haszna egy adott terület/tájegység történeti (település)földrajzi elemzésének?

3. Anyag és módszer

Kutatásom *intenzív, strukturált adatgyűjtésen* alapult, melynek keretében múzeumi adattárak/levéltárak, online adatbázisok tartalmát vizsgáltam át, s válogattam ki a topográfiai rekonstrukcióhoz szükséges írott/képi adatokat. A településtopográfiai munkálatok eredményeként egyedülálló *írott/képi/térképi adatbázis* jött létre, mely a későbbi településtopográfiai vizsgálatok elsődleges színtere, modellezési környezete volt. A munka keretében több ezer középkori oklevél (MNL OL DL-DF adatbázis) vizsgálatára került sor, s ebből több, mint fél ezer, földrajzi adatot (határleírás, birtokfelosztás, természeti képződmény stb.) tartalmazó, eddig közöletlen oklevél fordítása és kiértékelése történt meg. Ezenkívül országos és megyei levéltárak (MNL Országos Levéltára, Pest Megyei Lt., Tolna Megyei Lt., Bács-Kiskun Megyei Lt., Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lt., HM HIM Hadt. Térképtár, OSZK) anyagaiból több ezer (kéziratot és nyomtatott) történeti térkép begyűjtése/georeferálása készült el.

Az adattári kutatás és az azt követő térinformatikai feldolgozás kellő rálátást biztosított a mintaterületek forrásadottságaira. Így derült fény arra, hogy meglehetősen *nagy mennyiségű*, azonban földrajzi szempontból *töredékes* középkori, kora újkori és újkori adat áll rendelkezésre a mintaterületekről. Számos olyan térséget lehetett azonosítani, melyről terjedelmes középkori iratanyag maradt fenn (pl.: Bodrog vármegye északnyugati fele, Töttös-Várday uradalom települései és környezetük), illetve számos olyat, melyről kevés, topográfiai célra hasznosítható adat áll rendelkezésre (Bodrog vármegye keleti fele, Solt vármegye déli, Kalocsai Sárközbe eső része). Ennek oka elsősorban a hazai magán/egyházi/állami levéltárak hanyattotott sorsában, a többször bekövetkezett pusztulásokban keresendő.

Munkám során a Kecskeméti Katona József Múzeum illetékességi területén, Bács-Kiskun megye határain belül végeztem terepi kutatásokat. Újításnak számított a *közösségi régészet* bevezetése az alkalmazott módszerek közé. A topográfiai kutatások rendkívül fontos eleme a helyszíni vizsgálat, a táji adottságok, illetve a régészeti jelenségek bizonyos fokú megismerése. A civil fémkeresős múzeumbarátok bevonásával ugrásszerűen megnövekedett az ismert középkori lelőhelyek (falvak, mezővárosok) száma, továbbá az azokon begyűjtött leletanyag (érmek, posztóplombák, egyéb tárgyak) segítségével következtetni lehetett a települések lakosságára, jelentőségére. Utóbbi adatok, illetve a középkori és kora újkori írott források alapján lehetett egy-egy település idővonalát megszerkeszteni (1. ábra).

1. ábra Tass és Dunavecse között létezett települések idővonalai (saját szerkesztés)

A határon túli, Szerbiához tartozó Bácskában nem volt lehetőség terepi régészeti megfigyelésekre, ehelyett az itt elhelyezkedő településeket a magyarországi mintaterületeken kipróbált és ellenőrzött távérzékeléses, valamint archív, primer adatokra épülő módszerekkel vizsgáltam.

A településtopográfiai elemzés folyamata az alábbi lépések szerint zajlott: Adatgyűjtés és térinformatikai adatbázis készítése: Esri ArcGis térinformatikai alkalmazás felhasználásával elkészült egy skálázható, tetszőleges mennyiségű és jellegű raszteres és vektoros adattal bővíthető, s az információk összevetésétől a publikációs célú ábrák alkotásáig többféle igényt kiszolgáló (offline) térinformatikai keretrendszer. Ennek legfontosabb elemei a raszteres adatok, a történeti térképek és

archív/modern kori légi/műholdképek (EOV vetületben, ecw formátumban), melyek a középkori határok és az egykori településhelyek (belterületek) felkutatásában elsődleges fontosságúak voltak (PÁNYA I. 2017A).

Település adattár készítése: e folyamat során elindult a mintaterületnek választott vármegyék lakott helységeinek és pusztáinak számbavétele, a történeti adatok begyűjtése és rendszerezése. Az így létrejött adathalmaz tartalmazza a 11–17. századi forrásokból ismert település- és helyneveket, a topográfiai szempontból kiemelten fontos adatokat, valamint a települések/puszták időbeli változásainak (pusztulás, elnéptelenedés, költözés) követéséhez az említéseinek levéltári és szakirodalmi jelzeit. Megtörtént a településpusztulási hullámot okozó nagyobb középkori/kora újkori és újkori kataklizmák (1526 - mohácsi csata utáni török kivonulás, 1529. évi török hadjárat, tizenöt éves háború, 17. századi hadjáratok, valamint az utolsó felszabadító háborúk, újkori tűzvészek) hatásainak településszintű nyomon követése. Emellett elvégeztem a helyi hagyományok, helytörténeti irodalom és a korábbi régészeti kutatások eredményeinek összevetését.

A térinformatikai adatbázis és a települési adattár együttes használata (és folyamatos javítása/kiegészítése/bővítése) lehetővé tette a mintaterületek középkori és kora újkori településviszonyainak felvázolását, és a változások bizonyos fokú modellezését, nyomon követését, a *kontinuitás* vizsgálatát.

Bárh János a Kalocsai Sárközben található települések kapcsán alkotta meg *táji kontinuitás* fogalmát, mely lényegében egy adott tájegység lakosságának részleges továbbélése és a településekre/környezetre vonatkozó ismereteknek a kollektív emlékezetükben való valamilyen fokú fennmaradását foglalja magában. Ennek mértéke nagyban meghatározza a középkori és kora újkori településhálózat rekonstruálhatóságának lehetőségeit (BÁRTH J. 1974).

A táji mellett nagy jelentőségű a *települési kontinuitás* tisztázása. Ha a népesség szemszögéből vizsgáljuk a falvak és mezővárosok folytonosságát, akkor fontos vizsgálni a középkori magyar lakosság továbbélését, költözéseket, visszatelepüléseket. Ha a település belterületének, morfológiájának folytonossága szemszögéből vizsgáljuk a kérdést, szükség van az egykori magterületek, ősi településközpontok helyének és felépítésének vizsgálatára.

Kutatásaim során a kontinuitás szempontjából négy csoportba soroltam a mintaterületen létezett településeket:

Kontinuus, helyben maradt település

A középkortól az újkorig (kisebb-nagyobb megszakításokkal) lakott, az ősi településmag kisebb-nagyobb mértékben kimutatható a mai település szerkezetében (*Apostag, Dunavecse, Kalocsa, Solt, Tass*). Történeti

térképekből lehet következtetni az archaikus településformákra (utca, telekrendszer). A kontinuos települések esetében a belterület a legtöbb esetben változatlan maradt a középkor és az újkor között eltelt időszakban.

Kontinuos népességű, de helyét változtató település

E helységek lakossága eredeti lakhelyét felhagyta, és egy másik, általában igen közeli helyre költözött, ahol közössége továbbra is megmaradt az eredeti nevén. A Duna mentén számos ilyen esetet ismerünk, egyes falvak a török hódoltság idején, mások pedig a 18-19. század folyamán helyet változtattak (*Szeremle, Kiskunlacháza* – azon belül *Lacháza* és *Pereg, Érsekcsanád*).

Kontinuos helyű, de népességcserén átesett település

E csoportba azon helységek kerültek, melyek eredeti népessége elköltözött/eltűnt, s helyükre hosszabb-rövidebb kihagyás után a kora újkorban, vagy az újkorban magyar/német/szlovák/délszláv lakosság érkezett (*Jánoshalma, Baja, Hercegszántó, Zombor*). Az elpusztult falvak, mezővárosok mellett ezen csoport a második legnagyobb a három mintaterületen.

Elpusztult, elhagyott település

Eddigi ismereteink szerint ez a legnépesebb csoport az összes közül, a teljes mintaterületen megközelítőleg 300 ilyen helységet ismerünk. Pusztulásuk ideje igen tág határok között változhat, ide sorolhatók a tatárjárás idején elnéptelenedett, a késő középkori pusztásodás során elhagyott (*Áporka - Day*), a hódoltsági időszakban (*Dunatetőlen – Tetőlen, Bátmonostor - Bátmonostora*), s az azt követő (felszabadító harcokkal teli) időszakban lakatlanná vált falvak és mezővárosok (*Harta – Nagyharta*), illetve az újkorban (18-19. század) felhagyott települések (*Dunaszentbenedek – Kara, Sükösd, Érsekcsanád*). A legtöbb (ismert) helység egyértelműen a török terjeszkedésnek esett áldozatul.

Megyetörténet elkészítése: előbbiekkal párhuzamosan elindult a magasabb szintű közigazgatás vizsgálata. Ez a helységek/puszták vármegyei hovatartozásának nyomon követése miatt nagy jelentőségű. Fontos kiemelni, hogy a hódoltság területén létezett legtöbb vármegyének a mai napig nem készült mélyreható, adattári kutatásokon alapuló történeti összefoglalása. Ezért is kiemelt jelentőségűek a Solt és Bodrog vármegyéről megjelent közigazgatástörténeti tanulmányok (PÁNYA I. 2017B-C, 2021C). Az adattári vizsgálatok során derült fény a vármegyék belső felépítésére, a hatóság (sedria) működésére, valamint a különféle jelentős centrumok (hiteleshelyek, piac- és vásártartó helyek, várak stb.) elhelyezkedésére és kistérségi/vármegyei/régiós szerepére. Emellett a vármegyehatárok kisebb-

nagyobb változásai, az egyes falvak és mezővárosok „megyeváltásai” is így váltak követhetővé.

Belterületek felderítése: ezen munkafázis a módszertannál említett tömeges adatfeldolgozás egyik fontos állomása volt, mivel minden ismert település esetében megtörtént az elérhető összes légifelvétel, műholdkép és történeti térkép georeferálása és kiértékelése. Ennek eredményeként létrejött egy településszintű katalógus, mely egy-egy helység topográfiai szempontból értékelhető képi és térképi kivágatait tartalmazza. Az adatok mennyiségét érzékelteti, hogy csupán a szerbiai Bácska területén felderített településekről ~1020 db, georeferált műholdképrészlet (Google Föld) készült.

Az összegyűjtött adatok felhasználásával lehetőség nyílt a középkori településnyomok helyének, kiterjedésének, korszakainak, főbb jellemzőinek (utca/templom/monostor/udvarház stb.) meghatározására. Ez a magyarországi (Bács-Kiskun megyei) mintaterületen terepi kutatással, ellenőrzéssel (légíregészlet, geofizika, terepbejárás stb.) is párosult. A szerbiai területeken a hazai tapasztalatok alapján történt a térképen szereplő jelölések, valamint a műholdképeken észlelt mintázattípusok értelmezése.

Településhatárok rekonstrukciója: az írott források, valamint a történeti térképek alapján térinformatikai környezetben zajlott a határok meghatározása. E folyamat során első lépésben virtuálisan készült el egy elméleti vázlat a rendelkezésre álló középkori határleírás alapján. Második lépésben következett a topográfiai adatok (határhalmok, határárkok, természeti képződmények – dombok, völgyek, erdők, mezők, rétek stb.) térbeli elemzése, valamint az újkori határokkal való összevetése.

Fontos kiemelni, hogy az adatforrások felderítése/feldolgozása a kutatás során folyamatos volt, emiatt az itt felsorolt munkafázisok nem lineáris módon követték egymást, hanem egymással párhuzamosan és különböző intenzitással zajlottak.

4. Az eredmények összefoglalása

A kutatás elején megfogalmazódott tudományos kérdésekre az alábbi válaszokat adtam.

4.1. Az első kérdés arra vonatkozott, hogy milyen módszerrel vázolható fel az elpusztult települések külterületi határa. A mintaterületek alapos vizsgálata során kiderült, hogy a kontinuitás különböző mértékben figyelhető meg a három vármegye területén. Solt és Bodrog vármegye határvidékén húzható meg egy nagyjából kelet-nyugat irányú vonal, melytől északra – lényegében szinte Solt vármegye teljes területén – a *táji és települési kontinuitást* is ki lehet mutatni. E vonal Érsekcsanád – Dusnok

irányából haladt Jánoshalma felé, onnan déli irányba, Szabadka felé fordult, ahonnan kelet felé érte el a Tiszát.

A határvonaltól délre a táji kontinuitás csupán *változó mértékben, foltszerűen* bizonyítható egyes területeken (pl.: Mohácsi-sziget környezete) (PÁNYA I. 2020A). Az írott források alapján egyértelműen látszik, hogy a középkori magyar lakosság a 17-18. század fordulójára Bács vármegyében sehol, Bodrog vármegyében pedig néhány Duna menti helységben ([Érsek]Csanád, Szeremle) maradt fenn. A településállomány jelentős része délszláv lakosságúvá vált, s számtalan belterület továbbra is használatban maradt (*Baja, Hercegszántó, Dávod, Czoborszentmihály/mai Zombor/Sombor, Berek/mai Béreg/Bački Breg, Küllöd/mai Küllöd/Kolut, Szond/mai Szond/Sonta, Titel/mai Titel*).

Az egyértelműen látszik, hogy azokon a területeken, ahol a *táji és települési kontinuitást ki lehet mutatni* (Solt vármegye legnagyobb része), ott a 18–19. századi kéziratok történeti térképek óvatos és mértéktartó felhasználásával megrajzolható a legtöbb késő középkori – kora újkori (15. század végi – 16. század eleji) lakott település és lakatlan pusztá határa (2. ábra). A középkori forrásokban megmaradt határjárások a történeti térképek alapján felvázolt kép pontosítására használhatók fel. Természetesen, ezeken a területeken is érzékelhető a források pusztulása miatt bizonytalanság, így sok településről és pusztáról nem rendelkezünk kellő mennyiségű topográfiai adattal.

Azokon a területeken, ahol a *táji kontinuitás nem mutatható ki, vagy nagyon kis mértékű* (Bodrog legnagyobb, Bács vármegye teljes területe), ott a települések és puszták középkori határait az előbbihez képest alacsonyabb pontossággal rajzolhatjuk meg az eredeti, középkori oklevelek adatai alapján. Ennek ellenére Bodrog vármegye területén Engel Pál térképénél jóval pontosabban lehetett rekonstruálni a középkori (és kora újkori) viszonyokat (ENGEL P. 2001, FÓTI M. – PÁNYA I. 2022).

A 16. század első harmadában bekövetkezett társadalmi átalakulások hatására, a magyarság hirtelen eltűnésével a középkori forrásanyagban szereplő határ- és településnevek a hódoltság idején régióként részlegesen vagy teljesen feledésbe merültek. Helyükre a beköltöző szlávok (illetve kisebb részben vlahok és törökök) által adott helynevek kerültek. A két időszak helynévanyaga között ezért kevés, vagy semmilyen kapcsolat nem mutatható ki. Az újkori kéziratok térképeken ezen új beköltözők által megőrzött határviszonyokat örökítették meg, melyek azonban a középkori és az újkori források összevetése alapján nem azonosak a középkori határokkal. A vizsgálatok alapján úgy tűnik, hogy a Duna-Tisza köze déli felén a 16–17. században beköltözött balkáni népesség a középkori települések és puszták területét a középkortól eltérő módon kezelte, lényegében újraosztotta.

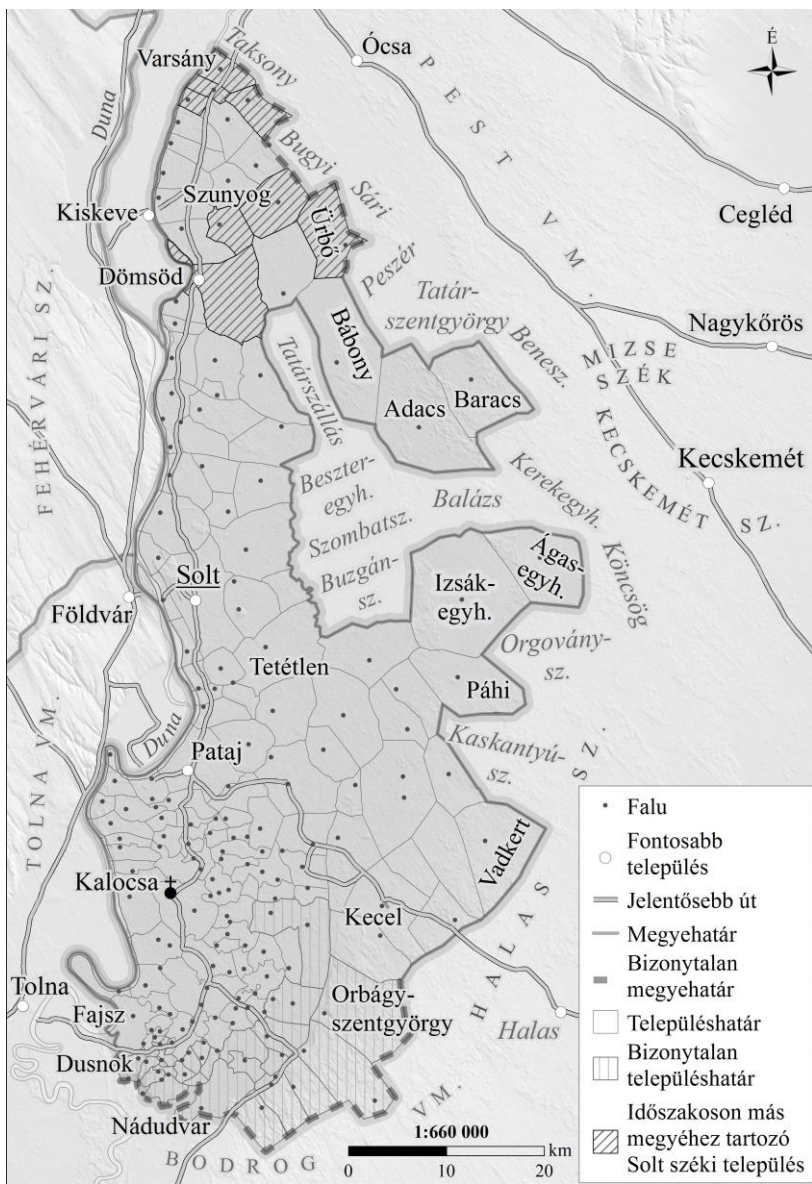
4.2. A második kérdés a középkori települések belterületeinek felderítésére, és fontosabb jellemzőinek meghatározására vonatkozott. A középkori települések belsőségét attól függően, hogy elpusztult (nyílt terepen fekvő), vagy kontinuus (épületekkel fedett), eltérő módszerekkel és pontossággal lehet vizsgálni.

A *nyílt terepen fekvő*, beépítetlen belterületek esetében a távérzékelés (műholdfelvételek, archív és jelenkori légifotók, alacsony magasságban készült drónfelvételek), valamint a 18-19. századi kéziratos térképek nyújtanak információt a középkori települések helyéről. Részletes településszerkezeti adatokkal ezek közül többnyire a műholdas és a légifelvételek szolgálhatnak. A településmorfológia pontos meghatározásához terepi kutatásokra is szükség van, melyek során a domborzat, illetve az egyéb tájelemek együttes vizsgálatára is sor kerülhet.

A szabadon, mezőgazdasági területen található egykori, elpusztult belterületek legfőbb jellemzőit, alap morfológiai jegyeit – utca, telkek/házsorok iránya és száma, templom, udvarház helye – optimális esetben nagy pontossággal le lehet olvasni a távérzékeléssel készült felvételekről (3. ábra). Fontos, hogy a vegetációs időben készült felvételeken előtűn(het)nek azon jelenségek is, amelyek szántott felszínen nem, vagy alig látszanak, azonban a növények képesek jelezni (alapok, árkok, gödrök, vermek, pincék stb.). A komplex, több adatforrásra (terepbejárás, földradaros kutatás stb.) épülő vizsgálat növeli a megfigyelések pontosságát.

A *beépített területeken fekvő* középkori települések két csoportját lehet elkülöníteni: egyrészt a kontinuus településmaggal rendelkező falvak és mezővárosok (Tass, Szalkszentmárton, Dunavecse, Apostag, Solt, Dunapataj, Kalocsa, Uszód, Fajszt, Foktó, Bátya, Baja, Hercegszántó, Béreg, Küllöd, Zombor, Szond, Titel stb.), valamint a mai települések beépített részein létezett települések (Dunapataj–Szelid, Öregcsertő–Csorna) sorolhatók ide.

E két változat helyszíni kutatását az épületek, mai infrastrukturális elemek, gyakran vastag (több méteres) újkori feltöltések, tereprendezések, újkori tűzvészek miatti szerkezeti átalakítások nagyban nehezítik, ezért a terepi vizsgálat ezen helyszínek esetében igen korlátozott megfigyelésekre ad lehetőséget (4. ábra). A középkori okleveles adatok, illetve a 18-19. századi térképek alapján azonban sok esetben lehet következtetni a folytonos részletekre, középkori településmagokra, ősi főutcákra stb. A települések belterületének folytonosságát helyi hagyományok, primer történeti és régészeti források vizsgálatával, továbbá történeti térképek elemzésével lehet bizonyítani.

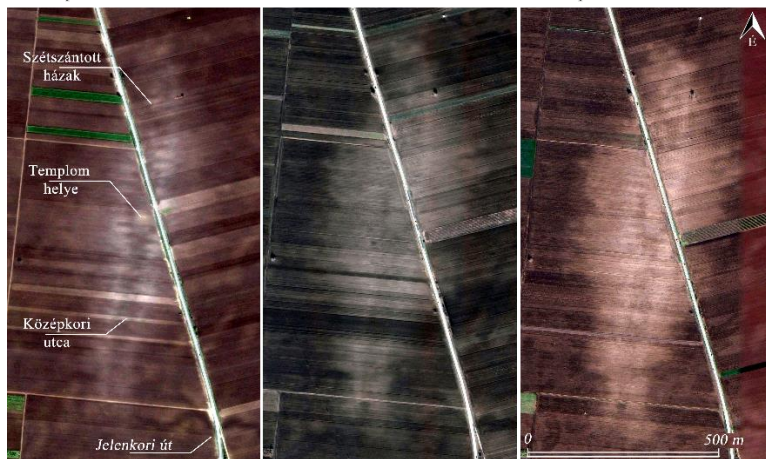

2. ábra A solti szék települései a 15. század végén (saját szerkesztés)

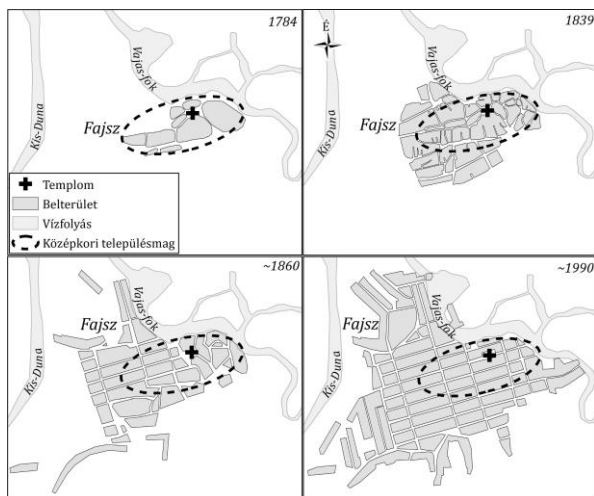
2016. ápr.

2019. feb.

2020. ápr.

3. ábra Elpusztult orsós szerkezetű középkori település nyomai szántott felszínen (Kiszács/ Kisač SRB dél, Google Earth műholdfelvételei alapján saját szerkesztés)

4. ábra Fajsz középkori településmagjának elhelyezkedése (saját szerkesztés)

4.3. A harmadik kérdés arra vonatkozott, hogy észlelhető-e szabályosság, különbség a mintaterületeken a morfológiai típusok földrajzi elterjedésében. A vármegyék eredményeinek összevetés során kitűnt, hogy az észak-déli irányban, megközelítőleg 300 km hosszan kiterjedő mintaterületeken jelentős eltérés mutatkozik a településformák terén. Solt, Bács és Bodrog vármegyék területén összesen 182 település szerkezetéről lehetett írott forrásokból, kéziratok és nyomtatott térképekről, valamint légifelvételekről morfológiai adatot gyűjteni (1. táblázat). Ezek közül 63 orsós felépítésű szalagtelkes, 78 pedig egyszerű soros/utcás morfológiájú falu vagy mezőváros volt. 41 esetben nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy az adott helység a felépítését tekintve a szalagtelkes típuson belül melyik változathoz tartozhatott. Előfordulnak egyedi alaprajzú, általában valamilyen természeti képződményhez (magaslathoz, folyóhoz, tómederhez) igazodó, különleges szerkezetű települések (5. ábra).

Vármegye	Becsült 16. század eleji településállomány (db)	Ismert alaprajz (%)		Ismeretlen alaprajz	Alaprajz típus		
		db	%		soros/utcás	orsós	bizonytalan szalagtelkes
Solt	172	55	32,0	117	36	1	18
Bodrog	194	27	13,9	167	10	4	13
Bács	300	100	33,3	200	32	58	10
					78	63	41

1. táblázat Településtípusok megoszlása a mintaterületeken (saját szerkesztés)

Solt vármegyében a terepen és a beépített helyszíneken azonosított belterületeken kizárólag soros-utcás településformát lehetett megfigyelni. Orsós, illetve halmazos formáról – jelen ismereteim szerint – nincs adat. Bodrog vármegye területén szintén a soros-utcás forma az uralkodó, azonban vannak szórványos adatok orsós alaprajzú falvakról és mezővárosokról. Délebbre, Bács vármegyében az ismert felépítésű települések több, mint fele orsós, a maradék pedig soros-utcás elrendezésű. A mintaterületeken a középkorból *halmazos településformáról nincs adat*, valószínűsíthető, hogy a hódoltságot megelőző időszakban ez a szerkezeti változat a Duna-Tisza közén igen ritka volt (SZABÓ I. 1969, MAKSAY F. 1971). A települések adattári vizsgálata azt mutatja, hogy a 16. század első felében, a mohácsi csatát követő háborús évtizedekben elindult a népesség

beáramlása védettebb helységekbe (Három Város, Duna menti falvak és mezővárosok). E folyamat eredményeként a belterületek telkei idővel felaprózódtak, kisebb nagyobb telektömbök/utcák/sikátorok alakultak ki. A korábbi rendezett településkép apránként halmazossá vált.

Fontos kiemelni, hogy a morfológiai típusok itt bemutatott térbeli eloszlása a Kárpát-medence ezen területén korábban a településföldrajzban, történettudományban és a régészetben nem volt ismert. E jelenség hátterének megfejtésére további kutatásokra lesz szükség a Duna-Tisza közén, illetve az Alföld többi részén.

4.4. A negyedik kérdés a települések folytonosságának kimutatására, illetve a középkori-kora újkori és a jelenlegi belterület közötti kapcsolatra vonatkozott. Interdiszciplináris kutatáson alapuló adatbázis kialakítására van szükség, mely alapján megszerkeszthető a települések idővonala, illetve megfigyelhetők a falvak, mezővárosok pusztulásai, költözései. Fontos a nagy településpusztulási hullámot okozó nagyobb kataklizmák (1526 - mohácsi csata utáni török kivonulás, 1529. évi török hadjárat, 15 éves háború, 17. századi hadjáratok, valamint az utolsó felszabadító háborúk) hatásainak településszintű nyomon követése. Emellett szükséges a helyi hagyományok, helytörténeti irodalom és a korábbi régészeti kutatások eredményeinek összevetése, hogy az adott település előzményéről rendelkezésre áll-e már egy megbízható, bizonyító erejű adat.

4.5. Az ötödik kérdés a továbblépés lehetséges irányaira vonatkozik. Úgy vélem, hogy Solt, Bodrog és Bács vármegyék vizsgálata során szerzett tapasztalatok alapján a Duna-Tisza köze további vármegyéire, valamint a hódoltság egészére ki lehet terjeszteni a kutatást. A Tisza menti Csongrád vármegye északi felén, ahol a magyarság kisebb-nagyobb közösségekben – Solt vármegyéhez hasonlóan – túlélte a háborús időszakokat, a határok és a határnevek jelentős része fennmaradt a jelenkorig. Csongrád vármegye déli felén, Szegedtől délre azonban a Bodrog és Bács vármegyéknél megfigyelt romlási folyamat ment végbe, a népesség, az épített örökség és a közigazgatás terén is. Békés és Csanád vármegyéknél valószínűleg számolhatunk a tovább élő magyarság miatt táji kontinuitással, tehát a határok is jó eséllyel rekonstruálhatók a 18. századi térképek alapján (SZATMÁRI I. 1996). Délebbre, Temes, Torontál, Krassó vármegyékben a Bács és Csongrád vármegye kapcsán elmondottak lehetnek érvényesek. A Duna nyugati oldalán, Baranya vármegye területén régióként változó mértékben tűnt el a magyarság a hódoltság idején (SUDÁR B. 2020, SUDÁR B. – VARGA Sz. 2020). A vármegye történetének és a települések adattárának elkészítése után derülne arra fény, hogy mely vidékeken mutatható ki a táji/települési kontinuitás, illetve melyiknél nem. Baranya vármegye esetében valószínűleg nem egy észak-déli választóvonal

rajzolódná ki, mint Solt vagy Csongrád vármegyénél. Ehelyett egyes részei a hadjáratok, társadalmi változások miatt kevesebb, mások pedig több kontinuitást mutathatnak a középkortól az újkorig. Valkó és Szerém vármegyék esetében a Bács, Temes, Torontál, Krassó vármegyéknél feltételezhető igen alacsony, lényegében a településnevek egy részére korlátozódó kontinuitással lehet számolni.

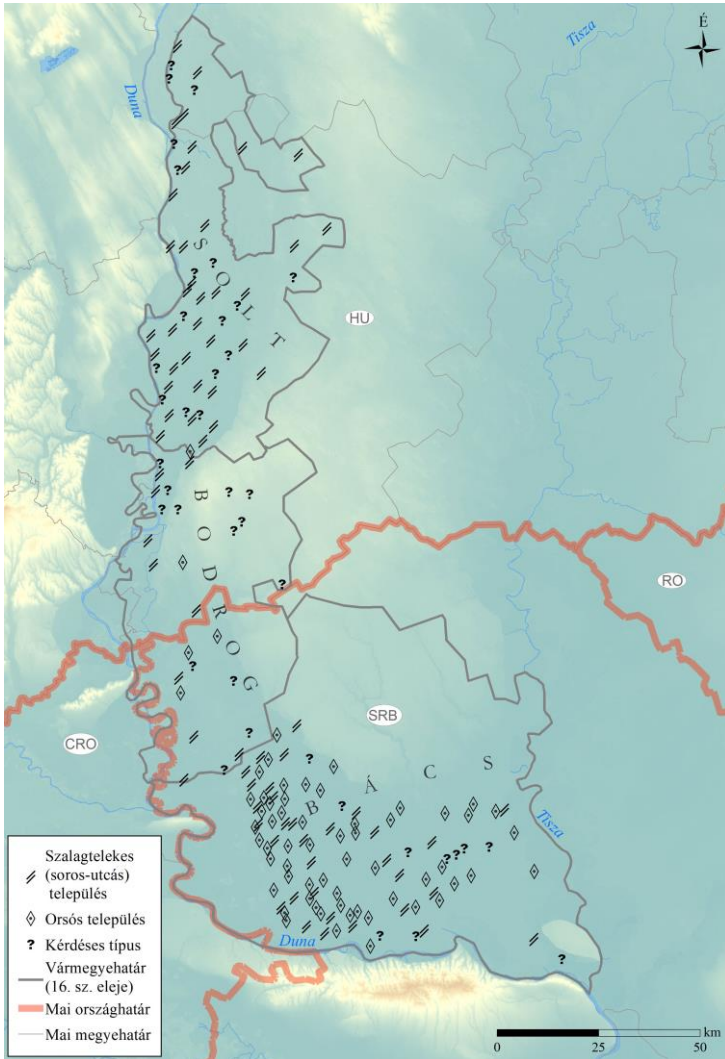
4.6. A hatodik kérdés a kutatás eredményeinek társadalmi/gazdasági hasznára vonatkozik. Úgy vélem, hogy a disszertációmban bemutatott módszertan jelentősége abban rejlik, hogy lehetőséget teremt *a hazai történeti topográfiai kutatások homlokeréből kimaradt területek/vármegyék* (Baranya, Valkó, Szerém, Csongrád, Békés, Arad, Torontál, Krassó, Keve stb.) korszerű, térinformatikai alapú vizsgálatára. Ezen túlmenően jó hatásfokkal vizsgálhatók a Kárpát-medence azon részei, melyek a török hódoltság idején kevesebb pusztulást szenvedtek, s ezáltal táji és település szinten is nagymértékű a kontinuitás (Dunántúl, Felvidék, Kárpátalja, Erdély), illetve kedvezőek a forrásadottságok.

A korábbi, közölt történeti/földrajzi/régészeti vizsgálatok eredményeit is nagymértékben pontosítani lehet a Solt, Bodrog és Bács vármegyei tapasztalatok alapján. Példa erre Kubinyi András alföldi településhálózatot bemutató munkája, melyet a szerző alapvetően adattári és szakirodalmi forrásokból alkotott meg (KUBINYI A. 2000). Kubinyi a településhierarchiai besorolást részben a települések földrajzi helyzete, úthálózati csomóponti szerepe alapján állapította meg. Mivel nem ismerte a Duna-Tisza köze viszonyait, ezért számos települést nem ábrázolt, számos esetben pedig rosszul határozta meg a fekvésüket és a hozzájuk kapcsolódó utakat, ezáltal a településekhez rendelt pontszámokat is kritikával kell kezelnünk. E munka pontosítása, kiegészítése azért is fontos, mivel egyike azon alapműveknek, melyekre számos történeti és földrajzi kutatásban hivatkoznak és használnak. Engel Pál térképes kiadványa szintén alapvetően adattári kutatáson és kéziratoss térképeken alapuló munkaként született meg 2001-ben (ENGEL P. 2001). Engel műve Kubinyi írásához hasonlóan nélkülözte a terepi kutatásokat, s ennek a következménye az, hogy főleg a hódoltsági területeken pontatlanságokkal, topográfiai tévedésekkel találkozhatunk benne. Úgy vélem, hogy Engel művének korszerűsítését, egy pontosabb és részletesebb adatbázisra cserélését – főként a hódoltsági területek vonatkozásában – a disszertációmban bemutatott módszer alapján lehet hatékonyan elvégezni.

Azt gondolom, hogy a fentebb bemutatott munkák pontosítása mellett idősebb egy új, a disszertációban bemutatott mélységű, Kárpát-medencére kiterjedő topográfiai rekonstrukció elvégzése. E munka folytatása, részletesebb változata lehetne a Magyarország Nemzeti Atlasza projekt keretében megjelent köteteknek. A könyvtárak, iskolák, egyetemek számára

előnyös lenne nyomtatott változatban elérhetővé tenni, így a civil érdeklődők mellett a közoktatásban is bárki számára hozzáférhető lenne. Az adatok folyamatos gyarapodása, az egyre pontosabb rekonstrukció miatt azonban létjogosultsága van egy online, a Mepar (mepar.mvh.allamkincstar.gov.hu), illetve a Fentrol.hu példájára felépített térképes adatbázisnak, melyet a kutatásban résztvevő partnerintézmények és szakemberek (ökológusok, régészek, történészek, földrajzkutatók, néprajzkutatók) adataival megadott időközönként frissíteni, bővíteni lehetne. Végezetül fontos megemlíteni, hogy az itt leírt módszertan alkalmazásának eredményeként létrejövő tanulmányok/adattárak/atlaszok/térképek számos célra felhasználhatók. Helytörténeti és közoktatási szempontból e jövőbeli kiadványok kiemelt jelentőségűek lehetnek a *régiós/megyei/települési öntudat* bizonyos fokú újraélesztésében és ápolásában. Az *ipari beruházásoknál* a települések nyomainak lehatárolása, a régészeti feltárások költségeinek leszorítása rendkívül fontos. Ugyanakkor az *idegenforgalmi fejlesztéseknél* a középkori előzmények helyének, időrendjének ismerete fontos lehet a történeti témájú attrakciók (emlékhely, emlékpark, látogatóközpont stb.) kialakításában.

5. ábra Solt, Bodrog és Bács vármegye ismert morfológiájú középkori települései (saját szerkesztés)

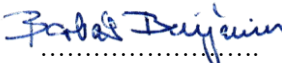
Az értekezéshez felhasznált publikációk

- PÁNYA I. 2017a:** Történeti Településföldrajzi kutatások Bács-Kiskun megyében 2011–2016. – Településföldrajzi tanulmányok pp. 91–107.
- PÁNYA I. 2017b:** A solti szék történeti földrajza. – Történeti földrajzi közlemények pp. 84–95.
- PÁNYA I. 2017c:** Fejér megye solti székének történeti földrajza. – Alba Regia 45. pp. 135–180.
- PÁNYA I. 2019:** Possibilities and methods for the reconstruction of the settlement structure of medieval Bodrog county. – Banatica 28., pp. 321–352.
- PÁNYA I. 2020:** A Mohácsi-sziget történeti topográfiája. – Történeti földrajzi közlemények 2020/3-4, pp. 105–120.
- PÁNYA I. 2021a:** A Vajas folyó a történeti forrásokban. – Hidrológiai közlöny 101. évf. 2. sz. pp. 72–80.
- PÁNYA I. 2021b:** A forgotten tributary of the Danube – The Vajas River. – Geographica Pannonica Volume 25, Issue 3, pp. 194–203.
- PÁNYA I. 2021c:** Bodrog vármegye története. – Történeti földrajzi közlemények 2021/1-2. (9. évf.), pp. 27–43.
- PÁNYA I. 2021d:** Settlement forms in the territory of medieval Bács and Bodrog county. – Banatica 30, pp. 265–299.
- PÁNYA I. 2022:** Úttalan utakon – Adatok a késő középkori Bodrog vármegye úthálózatához. In: VARGA SZ. (szerk.): Mohács tágas mezején. Tanulmányok az 1526. évi csata új kutatási eredményeiből. (várható megjelenés 2022 ősz)
- PÁNYA I. – MORDOVIN M. – NAGY B. 2020:** Sic transit gloria mundi – Szeremlén mezőváros története. – Cumania 29. pp. 23–80.
- PÁNYA I. – ROSTA SZ. 2015:** A Dunapataj és Solt közötti terület késő-középkori településhálózatának változása. In: BALOGH Cs. – PETKES Zs. – SUDÁR B. – ZSIDAI Zs. (szerk.): ...in nostra lingua Hringe nominant: tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére, pp. 243–268.
- PÁNYA I. – ROSTA SZ. 2019:** Dunapataj-Szentkirály palánkvára 2016-17. évi kutatásának összefoglalása. – Castrum 22. évf. 2019/1-2. pp. 157–168.
- PÁNYA I. – ROSTA SZ. 2021:** A „kelebiai” Templomhegy kutatástörténete. In: Halasi Múzeum 5. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 145. évfordulójára, pp. 45–60.
- DR. GULYÁS L. SZ. – PÁNYA I. – BORBÁS B. 2020:** Palépzínfizetés Szeremlennél. Adalék a középkor végi borkereskedelem történetéhez. – Wosinsky Mór Múzeum évkönyve pp. 69–90.
- FÓTI M. – PÁNYA I. 2022:** Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján: A zombori és a bajai náhije települései 1578-ban. – BTK – KKJM, Budapest, 162 p.

Társszerzői nyilatkozat

Alulírott *Borbás Benjámín* (társszerző) nyilatkozom, hogy a dr. GULYÁS L. Szabolcs – PÁNYA István – BORBÁS Benjámín: Paléopénzfizetés Szeremlénnél. Adalék a középkor végi borkereskedelem történetéhez. (Wosinsky Mór Múzeum évkönyve, Szekszárd, 2020 pp. 69–90.) című publikációban a doktorjelölt szerepe meghatározó fontosságú, nem használtam fel tudományos fokozat megszerzésekor, és ezt a jövőben sem teszem.

Budapest, 2022. április 12.

.....
(társszerző)

Társszerzői nyilatkozat

Alulírott *Fóti Miklós* (társszerző) nyilatkozom, hogy a Fóti Miklós – Pányá István: Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján: A zombori és a bajai náhije települései 1578-ban (BTK – KKJM, Budapest-Kecskemét 170 p.) című publikációban a doktorjelölt szerepe meghatározó fontosságú, nem használtam fel tudományos fokozat megszerzésekor, és ezt a jövőben sem teszem.

Budapest, 2022. április 12.

.....
(társszerző)